

Ҳозирги замон тилшунослигида “Термин” ва унга турлича ёндашувлар

Гафурова Нозима, ФДУ ўқитувчиси

ngafurova957@gmail.com

Аннотация. Ушбу мақолада “Термин” сўзининг ўзига алоҳида урғу берилган бўлиб, унга турли даврлардаги тилшунос олимларнинг ёндашувлари кўриб чиқилган. Берилган маълумотлар мисоллар билан изоҳланган.

Калит сўзлар. Термин, терминология, термино элемент, термино система, “атама”, “истилоҳ”, “номенклатура”.

Техника ва илм фаннинг жадал юксалиши янгидан янги тадқиқотларнинг ихтиро қилиниши Жаҳон тилшунослигида махсус терминологик маъно касб этадиган тилнинг ўзига хос бирлиги терминнинг чуқур ўрганилишига шароит яратиб берди, десак муболаға қилмаган бўламиз. Таянч сўз ва ибораларни, технологияга оид сўзларни ва муайян бир касбга тегишли бўлган сўзларни ва ёки бошқа бир соҳага оид бўлган сўзларни ифодалашда ёрдам берадиган терминлар тилшуносликнинг терминология бўлимида ўрганилар экан унга оид бўлган бир неча таърифларни кўздан кечирар эканмиз ҳозирги вақтга қадар унга берилган таъриф бўйича қатор мунозаралар мавжудлигини ва тилшунос олимларнинг аниқ бир тўхтамга кела олишмаганлигини кузатишимиз мумкин.

Кўп вақтлардан буён қўлланилиб келанилаётган “термин” ва “терминология” масалалари борасида кўплаб илмий тадқиқотлар олиб борилган ва турли таърифлар берилган. Терминалогия- бир неча тилларда маълум соҳага оид лексик birlikларни, яъни терминларни тўплаш, таърифлаш, шакллантириш ҳамда тақдим этишни ўрганадиган фан сифатидатида талқин қилиш мумкин. Тилшуносик тарихига назар соладиган бўлсак, “термин” сўзига бир неча таниқли олимларнинг фикрларини

кўришимиз мумкин. Бархударовнинг фикрига кўра термин махсус бир соҳага оид сўз ёки сўз бирикмасидир.

Термин сўзи турли хил махсус қарашларга кўра “термино элемент” , “термино система”, ва “терминология” дан иборатдир.

Ҳ. Фелбернинг фикр билдиришича эса “терминология” сўзи уч хил тушунчага эга :

1. Терминология соҳалар аро фан бўлиб у махсус тушунчани ифодаловчи термин, белги кабиларни ўрганади.
2. Терминология – махсус соҳага оид тушунчалар тизимини ифодаловчи терминлар мажмуидир.
3. Терминология- терминлар билан ифодаланган махсус соҳа тушунчаларининг тарғиб этилиши.

Изланишларимиз давомида чет эл тилшуносларининг фикрига назар ташлайдиган бўлсак қуйидаги фикрлар эътиборимизни тортди, масалан Сагернинг фикрича, терминология кўп одамлар учун кўп нарсани англатади.(Sager 1994 ;7) Терминология сўзи ҳам катта ҳам кичик харф билан ифодаланади.Кичик харф билан ёзилса хар кандай фаннинг бир сатҳига йуналтирилган бўлади бўлади,агарда катта харф билан ифодаланса тилшунослик сатҳини ифодалаш учун йўналтирилган бўлади. Инглиз тилшуносларининг Терминология хақидаги фикрларига кулоқ тутадиган бўлсак тарихий даврдан яъни 1900 йиллардан бошалаб Терминология ва тилшунослик бир бирига карама–қарши қўйилиб Терминология лексиколигиадан ажратилган бўлиб мустақил сўз туркими сифатида эътироф этилган, ҳамда сўзга хос бўлган хусусиятини йуқотган, яъни терминга сўз сифатида эмас балки Терминологиянинг бирлиги термин сифатида қаралишининг тарафдори бўлишган. Яна бир тилшунос олим Савренинг фикрича (2000а ;37) Терминология фан сифатида аниқ йуналига ва мақсадга эга бўлиб ўз соҳасининг мутахассилари ва олимларнинг эҳтиёжларини ифолдалаш учун мавжуд бўлган концептларни ўзида бирлаштириди ва ҳосил бўлган терминлар,фан соҳасидаги мулоқотни

осонглаштиришга ёрдам беради ва ҳосил бўлган терминлар фанга киритилади деган фикрни олға суради. Ушбу олимнинг қарашларига кўшилган ҳолда терминология лексикологиядан ажратилган ҳолда ўрганилиши керак деган фикрдамиз. Терминология нафақат Тилшуносликнинг балки Фалсафа Социалогия ва Когнитив тилшуносликнинг бўлими сифатида ҳам қаралиши кераклиги таъкидлаб ўтилган.(Terminology and specialized language Pamela Faber ,Clara Ines Lopez Radrigues)

Ҳозирги вақтда замонавий ўзбек тилшунослигида термин сўзи билан бир қаторда «атама», «истилоҳ», «номенклатура» сўзлари ҳам кенг миқёсда қўлланилиб келинмоқда. Ўзбекистон миллий энциклопедиясида: «термин»сўзи билан биргаликда айни маънода «атама», «истилоҳ» сўзлари ҳам қўлланилмоқда. Бизнинг фикримизча термин сўзи билан бир қаторда қўлланилиб келаётган қуйидаги сўзлар “термин” сўзининг тўлиқ маъносини ўзида тўлиқ акс эттира олмайди. «Атама» сўзи кенг маънода қўлланилиб, географик объектлар, атоқли номларга нисбатан қўлланилса, «истилоҳ» сўзини эса асосан тарихий мавзулардаги матнлар тарихи, Шарқ фалсафасида бемалол қўллаш мумкин. С.Усмоновнинг таъкидлашича : « атама сўзининг маъноси термин сўзининг маъносига нисбатанкенгбўлиб,у барча нарсаларнинг номи сифатида тушунилади, термин эса муайян бир тор соҳада қўлланувчи расмийлашган сўздир. Шумаънода, термин тушунчаси «атама» тушунчасининг ичига кирувчи илмий-луғавийбирликдир»деятаъкидлайди. О.Ахмедов олиб борган тадқиқотида «термин», «атама», «истилоҳ», «номенклатура» тушунчаларини фарқлайди, «Терминлар аслида лексик-семантик жиҳатдан умумадабий қолипга эга бўлиб, улар умумхалқ тилига муайян терминологик тизим орқали ўтади.

А.В.Суперанская эса қуйидагича таърифлайди: «Термин – бу муайян касбий профессионал фаолиятда қабул қилинган ва алоҳида соҳаларда шароитларда ишлатиладиган махсус сўздир. Термин – бу профессионал билимларнинг муайян соҳаси тушунчалар тизимига кирувчи тушунча бўлиб, у сўз билан

ифодаланади. Термин - бу махсус мақсадлар учун мўлжалланган тилнинг асосий тушунчавий элементиدير. Ўз терминологик майдони ичида термин бир маънода қўлланилади. Турли майдонларнинг бир хил айтиладиган терминлари – омонимлардир. Ўзининг тўғри тушунилиши учун термин махсус дефиниция (аниқ илмий таъриф)ни талаб қилади» стемолдаги сўзлар бир-бирини тўлдирадиган лексик birlikлардир», дея таъкидлайди.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг, йиллар давомида истемолда бўлган ва халқ онгига ўрнашиб кетган терминлардан ташқари айрим ўзлашма терминлар мазмун жиҳатдан чуқур ўрганилмасдан ҳам дабдурустдан янги терминлар сифтида ўзлаштирилиб, эскилари билан алмаштирилди. «Термин», «терминология» сўзи ўрнига «атама», «атамашунослик»лексемалари тадбиқ этилиб, бу тушунчалар специфик характерда эканлиги эътиборга олинмади. «Атама» кенг қамровли тушунча бўлиб, унда терминологияга умуман тегишли бўлмаган топонимия, антропономия, ойконимия, яъни ономастикага алоқадор лексик birlikлар ҳам тушунилади. Профессор У.Турсунов ўзбек тили терминология масаларига аниқлик киритиб: бир тушунчанинг турлича атама сифатида ёзила бошлаши; аниқ ва ихчам терминлар ўрнига узундан узоқ изоҳларнинг берилиши; термин яратишда она тили имкониятларидан кам фойдаланиш; ўзбек атамашунослигини бойитишдаги манбалардан бири ташқи омилга турлича ёндашиш услублари, фактлари мавжудлиги кўрсатилган .

«Термин» лотинча «terminus» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «охири», «чек», «чегара», «тугаш» деган маъноларни билдиради» Айрим манбаларда тилнинг маълум бир соҳасига тегишли ва барча тиллар учун умумий бўлган, бир хил мазмун ва маъно касб этувчи умуматама “Term” билан ифодаланганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу атама конкрет тилларга боғлиқ «термин», «атама», каби атамаларнинг ўрнини боса олади (киёсланг: товуш, звук, sound ва х.к.лар ўрнига «фонема», ёки сўз, слово, word ва х.к.лар.урнига «лексема» ишлатилади), лекин бизнингча, грекча сўз «terminus» «ўзининг тўлиқ аксини топмаган, аксинча униг бир қисмигина

сақланиб қолган ва эмик бирлик сифатида унга «-ема» қўшимчаси қўшилган, ваҳоланки «термема» атамасида эса мазкур грек сўзи ўзининг тўлиқ аксини сақлай олган бўларди, биз ўз тадқиқотимизда терминология бирлиги бўлган терминни ‘термема’ деб юритишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

С. В. Гринийев термин атамасини қуйидагича характерлайди- махсус тилнинг номинатив махсус лексик бирлиги бўлиб махсус тушунчага оид деб қабул қилинади. Тилшунос олим П.Нишонунинг фикрича “Термин – тузилишига кўра сўз ёки сўз бирикмаси бўлиб, семантикаси жиҳатидан махсус соҳа доираси билан чегараланган ва шу соҳага оид тушунчани ифодаловчи лексик бирликдир” [3]. Термин маълум бир соҳага оид бўлган тушунчани чуқур англаб етиш учун хизмат қиладиган сўз бўлиб у аниқ чегарага эга эканлигини и қўришимиз мумкин.

Терминнинг тилшунослик объекти сифатида белгиланиши ва унинг тизимли равишда ўрганилиши “термин” тушунчаси изох (дефиниция)ларининг шаклланишига, терминнинг тавсифланишига, у билан боғлиқ муаммоларнинг ечимларини ишлаб чиқилиш пировардида терминшунослик фанининг юзага келишига тўртки бўлди. Термин лексикграмматик тушунчалар тизимидан қатъий ўрин эгаллади ва тил лексик-семантик тизимининг «тўлақонли аъзосига» айланди деб таъкидлаган тилшунос олима Абдуллаева Ш нинг фикрига қўшиламыз.

Терминга берилган таърифлардан яна бири изланишлар давомида диққатимизни ўзига жалб қилди, яъни В. Н. Комиссаров терминнинг қуйидаги жиҳатига ўз эътиборини қаратади “термин сўзога назар солар эканмиз уни сўз деб эмас , балки бир пайтни ўзида нутқда пайдо бўладиган ва ўз маъносини йўқотадиган хусусиятга эга бўлган илмий тушунча деб атасак бўлади” Термин нутқда пайдо бўлар экан нафақат ўз маъносини йўқотадиган хусусиятга эга бўлади сўздан фарқли ўлароқ унда экспрессивлик ҳам мавжуд булмайди.

Термин илмий –маърифий матнларда ҳам асосий ролни ўйнайди. Илмий-маърифий матнларнинг ҳар бирига назар солар эканмиз улар ўзининг

менталитетидан ташкил топган бўлади. Термин ҳар қандай илмий матннинг асоси ҳисобланади ва шу билан бир қаторда унинг аниқ таърифига эгадир. А.Ритар термин сўзига аниқлик киритар экан унинг қуйидаги гаплари бизнинг эътиборимизни тортади, унинг таърифича термин бир маъноли сўз бўлиб ифода қилиш хусусиятидан маҳрумдир. Терминга берилган таърифлардан таърифлардан яна бири изланишлар давомида диққатимизни ўзига жалб қилди, яъни В.Н. Комиссаров терминнинг қуйидаги жиҳатига ўз эътиборини қаратади “термин сўзига назар солар эканмиз уни сўз деб эмас, балки бир пайтқи ўзида нутқда пайдо буладиган ва ўз маъносини йўқотадиган хусусиятга эга булган илмий тушунча деб атасак бўлади” деган фикри бизни ўзига жалб қилди десак муболаға бўлмаган бўлади.

Термин илмий –маърифий матнларда ҳам асосий ролни ўйнайди. Илмий-маърифий матнларнинг ҳар бирига назар солар эканмиз улар ўзининг менталитетидан ташкил топган бўлади. Термин ҳар қандай илмий матннинг асоси ҳисобланади ва шу билан бир қаторда унинг аниқ таърифига эгадир. А.Реформатский таъкидлашича , термин “шунчаки сўз” эмас, балки у “ноодатий” ёки “янги сўз” бўлсин, уни “рационаллаштириш” ва ҳатто “ўйлаб топиш” мумкин бўлса ҳам, у энг аввало сўздир, дея таърифлайди [4].Тадқиқотлари терминшунослик соҳасида муҳим аҳамиятга эга бўлган етук олим С.Усмонов термин “...ҳам ишлаб чиқариш қуроллари соҳасида, ҳам маданият ва фан соҳасидаги ҳар қандай янгиликлар даставвал тил бирликлари, тўғрироғи, терминлар орқали ўз ифодасини топади. Шу маънода терминология (маълум тилдаги терминлар мажмуи) замона тарихининг гувоҳи, кўзгусидир” [5] дея таъриф берган. Бизнингча, термин ўзининг бир неча хусусиятлари ва компонентларининг ўзгарувчанлиги билан сўздан фарқ қилади.

Илмий изланишларга назар соладиган бўлсак, бугунги кунгача тилшунос олимлар термин сўзининг ягона бир таърифига тўхталинмаганлиги сабабли берилган фикрларнинг ичида қарама қаршилари жуда кўп сонни ташкил этади. Айрим тилшунос олимлар термин контекстнинг ичида ўрганилиши

шарт деб билишса, баъзи олимлар уни, янги терминни контекстдан ажралган ҳолатда ўрганилиши керак деб ҳисоблашади.

Замонавий тилшунослик фанида термин тизимларини изланишда икки асосий ёндашув шаклланган. Биринчиси тил лексик - семантик тизимининг қисми сифатида, иккинчиси – алоҳида тушунчавий категориялар тизими сифатидаги талқини билан боғлиқ. Биринчи ёндашув доирасида терминлар лексик-семантик ва мазмуний майдонларда намоён бўлувчи ономасиологик идеографик аспектларда, иккинчи ёндашув фреймлар, слотлар доирасида ўрганилган. Терминларни тилнинг лексик - семантик тизими доирасида тизим яратувчи омиллар сифатида ўрганишда термин тизимлари ичида парадигматик ва синтагматик алоқалар ажратилган. Термин яшаш муносабатлари а) термин-сўзлар учун сўз ясовчи; б) сўз бирикмали терминлар учун дериватологик восита сифатида тушунилади.

Шу муносабат билан А.А.Реформатский “терминологик кичик тизимнинг ўзига хослигини сўз яшаш орқали кўрсатиш осон”, дея ёзади . У термин тизимидаги сўз яшаш ва дериватологик муносабатлар асосида умумистеъмол тилининг маҳсулдорлиги ва частосталиги билан ажралиб турувчи сўз яшаш ва сўз бирикмалари моделларини ҳисобга олган ҳолда терминлар моделларини яратиш мумкинлигини таъкидлайди. Айни пайтда морфологик алоқалар терминлашган сўз бирикмаларидаги термин-сўз элементларнинг хусусий грамматик категориялар ва парадигмаларга эга сўзларнинг у ёки бу грамматик синфига мансублигига ишора қилади, улар орқали мазкур категориялар ва синфларни ажратиш мумкин, улар ўртасидаги лексик-семантик муносабатлар турли хилдаги семантик муносабатларни ифодалайди.

Изланишлар давомида ўз таърифимизни беришга ҳаракат қилиб кўрамиз, “Термема” ўзида экспессивликни, буёқдорликни мутлақо йуқотган, муайян касбий профессионал фаолиятда қабул қилинган ва алоҳида соҳаларда шароитларда ишлатиладиган ва ривожланадиган махсус бирликдир. Термема

– нафақат профессионал билимларнинг муайян соҳаси тушунчалар тизимига кирувчи бирликдир балки, у муайян бир соҳа ичида янги тушунчани ҳосил бўлишига хизмат қилади ва пайдо бўлган янги сўз соҳа вакилларининг мулоқотини и осонлаштиради. Термин - бу махсус мақсадлар учун мўлжалланган тилнинг асосий тушунчавий элементи. Ўз терминологик майдони ичида термин бир маънода қўлланилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдурахманова А.З. Лингвистическое моделирование строительной терминологии // Дисс. фил. фан. номзоди. М., 2016. – 220 с.
2. Авербух К.Я. 1986. Терминологическая вариантность: теоретический и прикладной аспекты, Вопросы языкознания, № 6, с. 38-49.
3. Авербух К.Я. 1986. Терминологическая вариантность: теоретический и прикладной аспекты, Вопросы языкознания, № 6, с. 38-49.
4. Алексеева Л.М. Проблемы термина и терминообразования. Учеб. пособие по спецкурсу / Пермь. ун.- т. Пермь, 1998. – 120
5. Алиева М.А. Семантико-грамматическое исследование дизайнерских терминов узбекских национальных тканей. Автореферат. 2018. – С.32
6. Ганиева, Г. (2020). Ҳозирги замон тилшунослигида топонимларга турли ёндашувлар. Архив Научных Публикаций JSPI, 1-5.
7. Головин, Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. М. 1987. – С.5
8. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов. Исследования по русской терминологии. М. 1971. – С.11-12
9. Комиссаров В.П. Слово о переводе. - М.: Международные отношения, 1973. – С.84

10. Лейчик В.М. Профессиональная и непрофессиональная лексика в профессиональных и непрофессиональных LSP. Вестник Челябинского государственного университета. 2011, № 24 (239), 29-32.
11. Лейчик В.М. Профессиональная и непрофессиональная лексика в профессиональных и непрофессиональных LSP. Вестник Челябинского государственного университета. 2011, № 24 (239), 29-32.
12. Лингвистический энциклопедический словарь. Под ред. В.Н. Ярцевой. М. 1990
13. Реформаторский А. А. Что такое терминология? - М. ,1961. – С.49-51
14. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика - М.: Международные отношения, 1974.– С.74